

فضائل و ویژگی های حضرت مریم در قرآن کریم

عالیه رسولی*

چکیده:

در تمامی ادیان آسمانی انسانهایی وارسته و معصوم همچون انبیاء و امامان وجود دارند، که راه سعادت بشری به وسیله دین روشن کننده نقاط مبهم و تاریک هستند. از جمله آنان بانوی ارجمند حضرت مریم است ایشان مادر یکی از پیامبران اوالعزم حضرت عیسی هستند. شخصیت حضرت مریم در کتب یهود به درستی نمایان نشده است. شناخت ایشان با توجه به آیات قرآن کریم می تواند چهره واقعی ایشان را نشان داد و کذب آنچه در مورد ایشان بیان شده است را روشن نمود. شناخت بانوان بزرگ و شایسته در ادیان الهی نه تنها الگوی مناسب برای پیروان آن دین است بلکه چه بسیار درسها می توان از بردباری، شایستگی، عصمت، ایمان و دیگر فضائل آن بانوی بزرگوار گرفت که به سعادت و تکامل هر انسان متقی کمک کند. مقاله پیشرو به شناخت فضائل و ویژگی های حضرت مریم با توجه به آیات قرآن کریم می پردازد که به روش تفسیری و اسنادی فضائل و شایستگی ایشان را توصیف می کند. حضرت مریم یکی از زنان بهشتی و اسوه زنان عالم خود بود دارای صفاتی همچون اصطفاء، محدثه و بتول می باشد.

کلیدواژه: فضائل، مریم، قرآن

مقدمه:

حمد و سپاس بی کران پروردگار عالمیان که در تمامی دوران بشر را از نعمت های سرشار خود بهره مند ساخت و در همه اعصار و زمان ها انسان ها را برای رسیدن به کمال و سعادت که هدف و نهایت خلقت و بندگی است، رهنمون بوده و هست. برای رسیدن به این هدف و نهایت خلقت راهنمایی از جنس بشر به سوی آنها فرستاد تا آنچه را موجب هدایت آنان است به بندگانش برسانند. آخرین فرستاده پروردگار حضرت محمد است که کتاب قرآن کریم را به عنوان برنامه جامع و کامل دستورات زندگی دنیوی و اخروی بندگانش و نیز معجزه از سوی پروردگار به ایشان عطا شد تا نیل به هدف نهایی خلقت آسانتر و هموار

* حوزه عبدالعظیم، سطح ۳، رشته تفسیر و علوم قرآنی

شود. در این کتاب جامع اوامر و نواهی الهی در غالب کلیه آموزه‌های دین مبین اسلام و معارف اسلامی بیان شده است. خداوند برای عبرت آموزی و مثال زدن به بندگان و نیز به منظور تبشیر و تذییر بندگانش بسیاری از اقوام پیشین را اعم از خیر و شرّ در این کتاب نامبرده است، تا با بیان واقعیات و آزمایش‌های مورد ابتلاء بندگان آنها را به رغم تکالیفشان آگاه‌تر کرده باشد به نحوی که در بعضی موارد از اشخاص و نام‌هایی به طور خاص یاد می‌کند. یکی از مواردی را که قرآن شاهد مثال قرار می‌دهد بانویی به نام مریم است که علی‌رغم آنکه نام هیچ زنی به طور خاص در قرآن به صراحت برده نشده است اما نام ایشان به وضوح در سی و چهار آیه از قرآن برده شده است. پروردگار عالم او را برگزید و بر زنان هم عصر خودش برتری داد به همین جهت در قرآن به شایستگی به مقام این بانو پرداخته شده است. از آنجا که این بانو از جمله زنان قوم یهود و مادر بزرگوار پیامبر خدا حضرت عیسی پیامبری از قوم یهود است به همین خاطر نام ایشان در کتب دیگری از جمله عهد جدید و کتب تفسیری آن به چشم می‌خورد. اما در این کتب آن گونه که شایسته مقام ایشان باشد به و بیان شخصیت ایشان پرداخته نشده است و این به دلیل تحریفات و تغییراتی است که بر این کتب وارد شده است، می‌باشد. به منظور شناخت شخصیت واقعی ایشان می‌توان با مراجعه به قرآن کریم و مقایسه آن در مقابل بیانات عهد جدید پی برد.

در این پژوهش سعی بر آن شده است که تمامی فضائل و ویژگی‌های مریم از جمله معرفی زادگاه ایشان و معرفی پدر و مادر بزرگوار ایشان با توجه به آیات قرآن کریم بیان شود. پژوهش حاضر شامل سه محور است که به مباحث مطرح شده و نیز فضائل و ویژگی‌های ایشان در قرآن پرداخته خواهد شد و صبر و شکیبایی^۹ ایمان قوی که داشت منجر به شایستگی ایشان شد تا نام ایشان در قرآن آورده شود و فضائلی چون اصطفاء، محدثه و صدیقه و... برای او عنوان شود.

بیان فضائل و ویژگی‌های پیرامون شخصیت حضرت مریم در مباحث با دیدگاه قرآن کریم خواهد بود.

ابتدا و قبل از ورود به مطالب اصلی پژوهش مواردی لازم به بیان است که باید مطرح شود تا درک بهتری از مباحث به وجود آید.

تعاریف و مفاهیم

پژوهشی که در پیش رو قرار دارد دارای مفاهیم و واژگانی است که در بررسی فضائل و ویژگی‌های حضرت مریم از دیدگاه قرآن دارای اهمیت است. بنابراین لازم است ابتدا مفاهیم مهم مورد نظر بیان شود. که معنای لغوی آنها به شرح ذیل است.

فضائل، (جمع فضل) در لغت «فضل» به معنای زیاده از حد اقتصاد و میانه است و به هر عطیه‌ای که دادن آن واجب نیست، «فضل» گفته می‌شود. «هو الزیاده علی ما هو اللازم المقرّر، لا مطلقاً. و بهذا اللحاظ یطلق علی الخیر و الباقي و الإحسان و الشرف و ترک شیء بعد الطعام و فواضل المال» و به این لحاظ، واژگانی همچون «خیر»، «بقاء»، «احسان»، «شرف»، و «ترک شیء بعد از طعام» که در حقیقت لوازم معنایی «فضل» هستند در معنای این واژه ذکر شده است. در یک بیان کلی می‌توان گفت «فضل» به معنای معروف یعنی امر پسندیده است که به نظر می‌رسد «فضل» در معنای فوق الذکر از مصادیق آن است. بر این اساس می‌توان گفت «فضل» همان فزونی، مقدار زائد بر حد وسط است که بیشتر در چیزهای محمود و پسندیده استعمال می‌شود، چنانکه فضول بر چیزهای مذموم اطلاق می‌گردد. راغب اصفهانی، ص ۶۳۹؛ مصطفوی، جلد ۹، ص: ۱۰۵؛ ابن منظور، جلد ۱۱ ص ۵۲۴؛ فراهیدی، جلد ۷، ص، ۴۳؛ قریب، جلد ۲، ص ۲۴۶

طبرسی ذیل آیه ۱۷۱ آل عمران درباره این واژه می‌گوید: فضل و نعمت دو کلمه‌اند که داری معنای واحد می‌باشند و درباره علت تکرار این واژه دو قول مطرح شده است: الف) نعمت آن چیزهایی است که بواسطه طاعت مستحق آنها گشته‌اند و فضل اضافاتی است که به طور مضاعف به آنها داده می‌شود؛ ب) برای تأکید و استوار ساختن معنا است در ذهن و برای مبالغه است. در قرآن کریم «فضل» در دو معنای برتری دادن و اعطا و بخشش به کار رفته است، البته معنای «فضل» با توجه به سیاق آیات متفاوت است و قرار گرفتن در متن آیه موجب انتزاع معنایی خاص از این واژه می‌شود. بنابراین نمی‌توان معنای اصطلاحی دقیقی را ارائه داد. در مورد واژه‌ی «فضل» می‌توان گفت که یکی از اوصاف الهی است و نهایت رحمت و رافت و لطف الهی را می‌رساند. خداوند در مقابل عمل آدمی بیشتر از آن چه که باید بدهد، می‌دهد. این واژه در مقابله با دیگر کلمات همچون رحمت و احسان و رافت پیشی دارد و دایره‌ی گسترده‌تری را از بخشش و لطف الهی می‌رساند. در مواجهه با آیات کریمه که مشتمل بر بیان این لفظ هستند در بین تفاسیر دیدگاه بعضاً متفاوت و بعضاً مشابه دیده می‌شود و همچنین فضل الهی در قرآن دارای مصادیق متعددی است که از جمله‌ی آنها اسلام، قرآن، نبوت، رزق، بهشت، پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) می‌باشد. طبرسی، جلد ۴، ص ۳۴۰؛ جلد ۶، ص ۴۴

مریم، اسمی اعجمی است و برگرفته از زبان عبری، در لغت به معنای عابده، خادمه، زن عابد و عبادتگر است اسم اعجمی، اسم ام عیسی، نامی اعجمی گرفته از عربی است و او نام مادر حضرت عیسی است که این نام سی و چهار بار در قرآن آمده است. راغب اصفهانی، ص ۷۶۶ و ۷۱۷؛ قرشی، جلد ۵، ص ۲۵۲ و نیز گفته شده؛ اسم اعجمی، اسم ام عیسی، نامی اعجمی گرفته از عربی است و او نام مادر حضرت عیسی است که این نام سی و چهار بار در قرآن آمده است هاکس، ص ۷۹۴؛ و نیز گفته شده اسم باکره مادر مسیح از سبط یهودا و از نسل داود. خرم شاهی، جلد ۲، ص ۲۰۴؛ مریم نامی عبری است و از طریق منابع مسیحی و سریانی به عربی راه یافته است. راغب اصفهانی، ص ۷۶۶ و ۷۱۷؛ قرشی، جلد ۵، ص ۲۵۲

قرآن، در باره معنای لغوی قرآن آمده است، آی المقروء المكتوب فی المصاحف، قرأت الکتابه: قرأت و قرآن و منه سُمی القرآن، و نیز بیان شده القراءت ضم الحروف و الکلمات بعضها إلى بعض فی الترتیل، و القرآن فی الأصل مصدر، خواندن حروف و کلماتی که کنار هم جمع می شوند را قرائت گویند و قرآن در اصل مصدر است. راغب اصفهانی، ص ۶۶۹-۶۶۸؛ حمیدی، ص ۲۳۷

لفظ قرآن در اصطلاح القرآن فی الأصل مصدر و قد خص بالكتاب المنزل علی محمد و قال بعض العلماء: سَمِیَ هَذَا الْكِتَابُ قُرْآنًا مِنْ بَيْنِ كُتُبِ اللَّهِ لِکَوْنِهِ جَامِعًا لِثَمَرَةٍ کُتِبَ بِهِ لِجَمْعِهِ ثَمَرَةُ جَمْعِ الْعُلُومِ بیان شده است، و قرآن در اصل مصدر است و به کتابی که بر پیامبر اکرم نازل شده اختصاص پیدا کرده است و چنان که برخی علماء گفته اند: وجه نامگذاری این کتاب مقدس در بین کتابهای آسمانی به قرآن آن است که این کتاب جامع فواید و آثار تمامی کتب آسمانی است بلکه جامع آثار تمامی علوم است. راغب اصفهانی، ص ۶۶۹؛ حمیدی، ص ۲۳۷

۱. شرحی بر زندگانی حضرت مریم

حضرت مریم که یکی از زنان برگزیده بهشتی است و نام ایشان ۳۴ بار در قرآن کریم و در حدود بیست و چند سوره به طور صریح بیان شده است. مریم تنها اسم خاص برای زنان است که در قرآن آمده است. برای شناخت و معرفی بهتر ایشان و بیان سرگذشت ایشان ابتدا به زادگاه و معرفی پدر و مادر ایشان پرداخته و سپس ولادت ایشان بیان خواهد شد.

موقعیت جغرافیایی زادگاه مریم، فلسطین زادگاه حضرت مریم و یگانه فرزندش حضرت عیسی و اجداد پاک و مطهرش می باشد. این سرزمین در قرآن به عنوان ارض مبارک معرفی شده است، که مایه خیر و برکت برای جهانیان است. منطقه شام به عنوان ارض مبارک در آیه «وَنَجِّیْنَاهُ وَ لُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا

فِيهَا لِلْعَالَمِينَ» معرفی شده است. و او لوط را در سرزمین (شام) که آن را برای همه جهانیان پربرکت ساختیم نجات دادایم. انبیاء، آیه ۷۱

سرزمین فلسطین به جهت پیوند با تاریخ دو دین بزرگ زنده جهان، اسلام و یهود در مطالعه ادیان اهمیت ویژه‌ای دارد این منطقه نسبتاً کوچک شاهد تحولات دینی مهمی بوده است فلسطین از زمانی که قهرمان توحید، ابراهیم خلیل الله در پایان مهاجرت‌های شرک ستیزانه‌اش در آنجا ساکن شد. یکی از مراکز توحیدی گشت و انبیای بزرگی در آن ظهور و در راه اعتلای کلمه توحید مجاهدت کردند به گونه‌ای که بسیاری از آنها دچار فشارهای جسمی و روحی شدند و برخی نیز در این راه جان باختند. فلسطین سرزمین موعود بنی اسرائیل بود که در دوران‌های گذشته به فلسطین (ارض کنعان) گفته می‌شد. چون گذشته‌های بسیار دور عرب کنعانی در آنجا زندگی می‌کرده‌اند و نام فلسطین به جهت نام یکی از قبائل (کریتی) که تقریباً دوازده قرن قبل از میلاد مسیح در اطراف دریای مدیترانه در میان (یافا) و (غزه) اقامت داشتند به این سرزمین داده شده است. در نقشه‌های جغرافیایی فلسطین چون یک سرنیزه‌ای است که کشور اردن را از صحرای سینا جدا کرده است. فلسطین منطقه‌ای است عربی که از طرف غرب به دریای مدیترانه، از طرف شمال به لبنان و از جانب شرق به سوریه و از ناحیه جنوب به شبه جزیره سینا که قسمتی از کشور مصر است، محدود می‌باشد گاهی به جای فلسطین کلمه‌ی سوریه جنوبی اطلاق می‌شود زیرا از لحاظ جغرافیایی قسمتی از جنوب سوریه را تشکیل می‌دهد. فلسطین از نظر جغرافیایی برای ممالک عربی موقعیت بسیار مهمی را دارد زیرا در قلب ممالک عربی واقع شده است. هوای مناطق کوهستانی فلسطین معتدل است و بارانهای شدید در آنجا می‌بارد و در مناطق ساحلی، هوای تابستان خیلی گرم و در زمستان خیلی سرد است. رفیعی پورعلوی علویجه، ص ۲۲

شهرهای مهم فلسطین، از شهرهای مهم فلسطین، آنچنان که در سرگذشت حضرت مریم مورد توجه است، بیت لحم و ناصره و اورشلیم می‌باشد. زعیر، ص ۳۵

بیت لحم، (خانه نان) اول ده کوچکی می‌باشد بر تپه که به مسافت ۶ میل به جنوب اورشلیم مانده واقع است و تپه‌های سبز مشجر یا درختانی نیکو آن را احاطه نموده است و آب‌های نیکو و خوشگوار از زمین حاصلخیزش جاری است و در کتاب مقدس ذکر شده است که داود بسیار مشتاق بود از آب چاه بیت لحم بیاشامد. این شهر از اصیل‌ترین و قدیمی‌ترین شهرهای فلسطین است که تاریخش با تاریخ ملت فلسطین و اصالت آن پیوند خورده است. بزرگترین وقایع بیت لحم تولد مسیح است. زیرا که حضرت عیسی در ناصره متولد شده است. هاکس، ص ۲۰۲-۲۰۱؛ صفاتاج، ص ۵۱۹

قربانت گردم فرمود تنگدل مباش زیرا فاطمه صدیقه بود او را نباید غسل دهد جز صدیق، آیا نمی دانی که مریم را جز حضرت عیسی غسل نداد.» از این حدیث می توان دریافت که وفات حضرت مریم در زمان قبل از عروج فرزندش حضرت عیسی بوده است و این برخلاف آنچه که در بعضی از مواردی است که در اناجیل به آن پرداخته شده است؛ الکلینی، جلد ۲، ص ۴۷۸-۴۷۷؛ جلد ۳، ص ۱۵۹

نتیجه

یکی از راههایی که می توان بوسیله آن بانوی شایسته ایمان و آثار و نتایج درخشان تربیت صحیح وی را مشاهده کرد این است که بانوی برجسته و تربیت یافته مکتب وحی الهی را بطور کامل شناخت و جزئیات زندگی آنها را مورد بررسی قرار داد و به عنوان الگو به انسانها شناساند. یکی از آن بانوان ارجمند حضرت مریم می باشد. این بانوی ارجمند علاوه بر آنکه نامشان در کتب عهدجدید، کتاب آسمانی دین مسیح آمده است در قرآن کریم، کتاب الهی دین اسلام نیز از ایشان یاد شده است. در عهدجدید آنچنان که شایسته مقام ایشان است از مقام معنوی و ارجمند این بانو دفاع نشده است بنابر آیات قرآن کریم حضرت مریم بدون شک سیده زنان زمان خویش بود و یکی از چهار بانوی برگزیده بهشت می باشد. ایشان از پدری معصوم بود و فرزندی معصوم داشت. در محیطی پاک و بی آلایش چون معبد بیت المقدس تحت پرورش پروردگار توسط پیامبر او زکریا رشد کرد چنان به مقام والایی رسید که حضرت زکریا با دیدن رزق آسمانی در محراب وی انگیزه دعای طلب فرزند را در خود احساس کرد. در روزگاری با آن جهالت مردم بدون همسر باردار شد دوران سخت بارداری و وضع حمل را پشت سر نهاد و در حالتی از بیم و هراس همراه با امید و شادی عنایت پروردگار از تمامی موانع عبور کرد و عاقبت، پروردگار فرزندش عیسی را مدافع مادر پاک دامنش قرار داد. تمامی موارد بیان شده در هیچ یک از منابع کتب عهدجدید نیامده است. برخلاف آنکه در قرآن اوصافی چون اصطفاء و برگزیدگی، صدیقه، محدثه و قانتین را برای مریم ذکر شده است. همچنین تمامی اتهاماتی را که قوم یهود پیرامون بارداری بدون همسر به ایشان زدند به گواه قرآن دروغ و کذب است و ایشان دامانش از هر آلودگی پاک بوده است. این رساله در درجه اول با استناد و احادیث ذیل این آیات و در مراتب بعد کتب روایی و تاریخی سعی در شناساندن فضائل و ویژگی های حضرت مریم در قرآن کریم بوده است، تا با ارائه الگویی مناسب و صحیح به زنان جهان و به خصوص جوامع مسیحیت آنها را در انتخاب راه درست یاری رساند و میل به عفاف و عصمت را در زنان جهان و به خصوص مسیحیت بالا ببرد و زنان بیشتری در مکتب وحی الهی پرورش یابند.

فهرست منابع

❖ قرآن کریم

۱. ابن اثیر، عز الدین **تاریخ کامل**، سید حسین روحانی، چاپ سوم، تهران، اساطیر، ۱۳۸۳، جلد ۱
۲. ابن منظور محمد بن مکرم، **لسان العرب**، چاپ سوم، دار صادر - بیروت، ۱۴۱۴ ق، جلد ۱۱
۳. ابوالفتح رازی، حین بن علی، **روض الجنان و روح الجنان**، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۸، جلد ۷
۴. احمد جالمولی، محمد، **قصه های قرآن**، مصطفی زمانی، چاپ ۳، قم، پژوهشگاه اندیشه، ۱۳۸۲
۵. الهامی، داود، **مجله درسهای از مکتب اسلام**، شماره ۶، سال ۳۹، شهریور ۱۳۷۸
۶. بابویه قمی، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین، **خصال**، سید احمد فهری زنجانی، تهران، علمیه اسلامی، بی تا
۷. ----- (شیخ صدوق)، **علل الشرایع**، سید محمد جواد ذهنی تهرانی، چاپ دوم، قم، مؤمنین، ۱۳۸۱، جلد ۱
۸. -----، **معانی الاخبار**، تهران، مکتب صدوق، ۱۳۷۹
۹. -----، **امالی**، کریم فیضی، چاپ دوم، قم، چهارده معصوم، ۱۳۸۶
۱۰. -----، **من لا یحضره الفقیه**، چاپ پنجم، قم، دارالکتاب اسلامی، ۱۴۱۰ ق، جلد ۱
۱۱. بحرانی، سید هاشم، **البرهان**، رضا ناظمیان و علی گنجیان و صادق خورش، چاپ اول، تهران، کتاب صبح، ۱۳۸۹، جلد ۳ و ۶
۱۲. بروجردی، سید ابراهیم، **جامع**، تهران، کتاب صدر، بی تا، جلد ۴
۱۳. بهشتی، احمد، **درسهای از زندگانی زنان نامدار در قرآن و حدیث و تاریخ**، چاپ سوم، تهران، بین المللی، ۱۳۸۹، جلد ۲
۱۴. جوادی آملی، آیت الله عبدالله، **زن در آیینه جلال و جمال**، چاپ هفتم، قم، اسراء، ۱۳۸۲
۱۵. -----، **تفسیر موضوعی قرآن کریم**، چاپ دوم، قم، اسراء، ۱۳۷۹، جلد ۷
۱۶. حمیدی، حمید، **مفردات قرآن**، چاپ اول، قم، هاجر، ۱۳۸۷

۳۶. غضنفری، سید محمد، **سیمای حضرت مریم از منظر قرآن مجید**، چاپ اول، تهران، ایده نو، ۱۳۸۸

۳۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، **العین**، چاپ دوم، قم، هجرت، ۱۴۱۰ق، جلد ۷

۳۸. فیض کاشانی، محمد حسن، **صافی**، عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، چاپ اول، قم، نوید اسلام، ۱۳۸۰، جلد ۶ و ۷

۳۹. قدیانی، بتول، **سیمای حضرت مریم از دیدگاه قرآن و انجیل**، چاپ دوم، تهران، قدیایی، ۱۳۸۳

۴۰. قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، چاپ اول، تهران، راه حق، ۱۳۷۴، جلد ۱ و ۵ و ۷

۴۱. قرشی، سید علی اکبر، **احسن الحدیث**، چاپ سوم، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷، جلد ۵ و ۲

۴۲. قریب، محمد، **فرهنگ لغات قرآن**، تهران، بنیاد، ۱۳۶۶، جلد ۲

۴۳. کاشانی، ملا فتح الله، **منهج الصادقین**، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۶، جلد ۹ و ۶

۴۴. کلینی رازی، ابی جعفر بن یعقوب ابن اسحاق، **الفروع الکافی**، چاپ سوم، تهران، دارالکتب اسلامیة، ۱۳۶۷، جلد ۳

۴۵. -----، **ترجمه کافی**، محمد باقر کمره ای، چاپ سوم، تهران، اسوه، ۱۳۷۹، جلد ۳ و ۲

۴۶. محلاتی، ذبیح الله، **ریاحین الشریعة**، چاپ هفتم، تهران، دارالکتاب اسلامیة، ۱۳۸۵، جلد ۱ و ۲

۴۷. محلاتی، سید هاشم، **زندگانی فاطمه زهرا**، بی جا، علمیه اسلامیة، بی تا

۴۸. مصطفوی، حسن، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، چاپ اول، تهران، ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱، جلد ۱ و ۳ و ۵ و ۶ و ۹ و ۱۲

۴۹. -----، **تفسیر روشن**، چاپ اول، تهران، کتاب، ۱۳۸۰، جلد ۳

۵۰. مکارم شیرازی، **ترجمه قرآن کریم**، چاپ سوم، قم، تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸

۵۱. موسوی علوی، شریف مرتضی علی بن حسین، **امالی المرتضی**، چاپ سوم، قم، ذوی القربی، ۱۴۲۹ق، جلد ۲

۵۲. میرخواند، محمد بن خاوندشاه بن محمود، **تاریخ روضه الصفاء**، چاپ اول، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰، جلد ۱

۵۳. نعیمی، جواد، **سبزپوشان باغ بهشت**، چاپ اول، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳

۵۴. نجفی، محمد جواد، **آسان**، چاپ دوم، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۶۲، جلد ۲ و ۱۱

۵۵. وکیلی، الهه، **نگرش تطبیقی به زن در آئینه قرآن و آیین های زرتشت و یهود و مسیح**،

چاپ اول، بی جا، تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰

۵۶. هاشمی رفسنجانی، اکبر، **تفسیر راهنما**، چاپ اول، قم، حوزه علمیه قم، ۱۳۷۳، جلد ۲ و ۱۰

۵۷. هاکس، مستر، **قاموس کتاب مقدس**، چاپ اول، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷